

Тема 2. Культурна давнього населення України

Мета: простежити формування первісних релігійних уявлень як підґрунтя для розвитку культури та мистецтва давнього населення України, а також визначити умови їх піднесення із початком доби заліза.

План лекції:

1. Світогляд перших людей.
2. Культура Трипілля-Кукутені.
3. Кіммерійці та скіфи.
4. Особливості сарматської культури.

Ключові терміни й поняття: анімізм, звіриний стиль, магія, петрогліф, тотемізм, фетишизм.

2.1. Світогляд перших людей

Особливості культури України значною мірою зумовлені природно-географічними характеристиками регіону, надзвичайно сприятливого для землеробства. Проте, різні ландшафтні зони земель, їх кліматичні умови сприяли перетворенню цієї території на зону підвищеного ризику для існування. Останнє прискорювало міграційні процеси, які пожвавлювали культурний обмін між народами. Щоправда, інколи він призводив до асиміляції, або й тотального винищення.

Культуро- й етногенез стародавнього населення України відзначалися складністю й багатолінійністю. Очевидно, що східний слов'янин, а відтак і українець – не одвічна біологічна й історична даність, а результат тривалої еволюції людського життя (співіснування й взаємовпливів) на наших землях, спадкоємець усіх попередніх народів, які спільними зусиллями вплинули на його специфічно-національний спосіб життя та світогляду. Питання про генетичні витоки української культури має сьогодні неабияке значення і викликає у своєму розв'язанні доволі гострі, зумовлені актуальними проблемами в житті нашого суспільства, суперечки. Останнім часом помножені в рази різноманітними сучасними міфотворцями.

Відомо, що люди селилися на території сучасної України з найдавніших часів. Після закінчення льодовикового періоду на межі палеоліту й мезоліту (10-11 тис. років тому), коли кліматичні умови стали більш придатними для життя, общини первісних мисливців прийшли сюди разом за тваринами, на яких полювали. Археологічні знахідки доводять, що тогочасні мешканці годувалися м'ясом різних тварин, серед яких мамонти, печерні ведмеді, дикі коні та ін. У місцях стоянки первісної людини, що дуже часто мали характер довготривалих поселень, шар кісток сягає метра й більше. Поміж кістками археологи знаходять вугілля від багать, кремінний інструмент, яким користувалась людина. Дуже часто кістки обпалені й розбиті, що свідчить і про широке використання вогню, і про спроби первісних людей виготовляти знаряддя праці з кісток.

На території Західної Європи первісні люди проживали у сухих гірських печерах. Саме ця обставина сприяла збереженню решток матеріальної і духовної культури, на відміну від території сучасної України з її вологим ґрунтом. Відповідно, умови ландшафту й клімату вимагали від «місцевої» людності спрямовувати зусилля, перш за все, на виживання.

Не маючи природного сховища у вигляді печер, люди мусили самотужки будувати собі житло. На наших теренах первісна людина ховалася від холоду і хижаків або зариваючись у землю, або створюючи наземні будівлі. Дуже часто матеріалом для будівництва служили кістки мамонтів (стоянки в Мізині, Межирічі, Вороновиці на Дністрі та ін.), які вкривалися віттям і обмазувалися глиною. На місці таких поселень археологи виявляють справжні витвори мистецтва: культові браслети з кісток мамонтів, які прикрашалися «сонячною» та «місячною» символікою, підвіски з морських черепашок, стилізовані жіночі статуетки, виготовлені з бивнів мамонтів, різноманітні культові предмети (серед яких і музичні інструменти), прикрашені різьбленням тощо.

Видатною пам'яткою духовної і матеріальної культури прадавнього населення України є Кам'яна Могила. Вона розташована у степу поблизу с. Терпіння Мелітопольського району Запорізької області. Тут у гротах виявлено більше тисячі малюнків різного часу, на яких зображено 15 видів тварин, різноманітні сцени полювання. Фігури виконано як у реалістичній, так і в схематичній манері. Деякі з малюнків ще й досі містять залишки червоної фарби.

Родоплемінний лад у прадавніх мешканців українських земель склався ще в добу мезоліту. Археологічні знахідки характерних «венер», виготовлених з каменю та глини, доводять розповсюдження не лише примітивних культів, пов'язаних з добою мисливства та збиральництва, а й більш розвиненого – поклоніння предкам. Останній був пов'язаний з ідеєю материнства, роду та його прародительки і відповідав матриархальним засадам організації суспільних відносин.

У добу неоліту (VI-III тис. до н.е.) культури мешканців українських земель виразно розподілялися на два типи: автохтонну мисливську і прийшлу землеробську. Перші землеробські племена з'явилися з Подунав'я. Ймовірно, саме вони принесли в наші землі культурні злаки, що в дикому вигляді зустрічалися тільки в субтропічній зоні Азії та Африки.

В епоху енеоліту землі сучасної України почали розподілятися на зони трьох господарських типів. Правобережжя стало колицкою трипільської землеробської культури, а степовий південь – скотарства, пов'язаного з племенами так званої ямної культури (назву отримали від поховального обряду), що вели кочовий спосіб життя у степах від Дністра до Зауралля. У лісах і лісостепах поруч з мисливцями й риболовами траплялися й представники скотарства. Помітної асиміляції між культурами різного типу в цей період не спостерігається. Проте, за археологічними даними, здобутки сусідів були відомі представникам кожної з культур, які все ж віддавали перевагу традиційному для них способу господарювання.

2.2. Культура Трипілля-Кукутені.

Трипільська культура датується добою мідно-кам'яного віку та початку бронзового віку (бл. 5400 – 2750 р. до н. е.). Належить до трипільсько-кукутенської спільності, пам'ятки якої відомі також на території Молдови, Румунії та України. Для її характеристики також вживають назву «культура мальованої кераміки». На території України пам'ятки цієї культури відомі у 19-ти областях (загалом – понад 2 тисячі).

Матеріальна та духовна культура Трипілля свідчить про його належність до цивілізації Давньої (Старої) Європи, яка презентує давніх хліборобів Балкан, Подунав'я та Центральної Європи і генетично пов'язана з давніми культурами Малої Азії. У псевдонаукових теоріях Трипільську культуру ототожнюють з державою Аратта, яка нібито виникла на Балканах, а потім перемістилася на територію України.

В Україні Трипільська культура представлена поселеннями та поховальними пам'ятками, а також скарбами, майстернями з обробки кременю. Серед поселень виділяють протоміста (населені пункти площею 100-340 га): Трипілля, Веселий Кут, Миропілля, Володимирівка, Білий Камінь, Стіна IV, Небелівка, Майданецьке, Доброводи, Тальянки тощо.

Виникла Трипільська культура у Прикарпатті на основі кількох археологічних культур доби неоліту. Для цієї культури характерними є залишки жител у вигляді завалів обпаленої обмазки; поділ кераміки на кухонний посуд і столовий посуд, останній прикрашений заглибленим орнаментом, інкрустованим білою або червоною пастою, розписом мінеральними фарбами (поліхромним розписом, біхромним розписом або монохромним розписом); наявність антропоморфної, у т. ч. реалістичної, пластики та зооморфної пластики. Специфічною категорією керамічних виробів є моделі будівель, саней, стільців-tronів, сокир тощо. Спалення будівель більшість дослідників нині пов'язують з існуванням традиції залишати поселення й переселятися на інше місце раз на кілька десятків років.

Для виготовлення знарядь праці, зброї використовували кремін, камінь, кістку або ріг. Знайдено велику кількість мідних виробів, зокрема власного виготовлення: прикрас, знарядь праці та зброї. Гончарство (із використанням двоярусних горнів), видобуток та обробка кременю перетворилися на ремесло. Для виготовлення тканин використовували вертикальний ткацький верстат. Орнаментація посуду та пластики являла собою розвинену знакову систему (що може розглядатися як різновид піктографічної писемності), призначену для спілкування з «вищими силами» та збереження й обміну інформацією, насамперед з ритуальною метою. Комплекс орнаментації посуду, антропоморфної та зооморфної пластики, культова кераміка (зокрема так звані біноклеподібні посудини) пов'язують із сакральною діяльністю.

В останній чверті IV тис. до н. е. спостерігається поступове скорочення кількості поселень та зникнення характерних рис матеріальної культури – мальованого посуду, пластики, жител. Це явище розглядається як «занепад»

або «зникнення» трипільської археологічної культури. Воно відбувається на тлі зміни кліматичних умов та способів господарювання, що може розглядатися як причина цієї події.

Знахідки з розкопок пам'яток Трипільської культури представлені в понад 60-ти музеях України, серед них: Археологічний музей Інституту археології НАН України, Національний музей історії України, Львівський історичний музей, Одеський археологічний музей.

2.3. Кіммерійці та скіфи.

Кіммерійці – перший народ на території України чия самоназва нам відома (завдяки книзі Геродота «Історія»). Ці войовничі степовики сприяли розповсюдженню в широкому степовому доквіллі різноманітних здобутків культури тих народів, які зазнали від них поразки. В якості військової здобичі вони несли із собою предмети престижного споживання: одяг, прикраси, ужиткові речі. Очевидно, виходячи із специфіки кочового способу життя, найбільше вони сприяли розповсюдженню кінського й військового спорядження, яке часто мало всі ознаки витворів справжнього мистецтва: фігурні пряжки, кольчуги, прикрашені складними орнаментами з ромбів, квадратів, спіралей, що утворювали довершений геометричний стиль. Кіммерійці вже оволоділи секретами виготовлення зброї з заліза, знали ковальську справу й мали навички ковальської зварки металів. Слідом за кіммерійцями у VII ст. до н.е. на землях України з'явилися скіфи (скити).

Про скіфську міфологію, їх життя, побут відомо з античних джерел (Геродота «Історія» IV, твори Плінія Старшого, Діодора Сицилійського). Багато інформації про міфологію та релігію цього народу було почерпнуто з іконографії, до якої відносять зображення на різних предметах (артефактах) відповідного періоду.

Давньогрецький історик Геродот ґрунтовно розписав інформацію про скіфський релігійний пантеон. Він повідомив, що скіфи шанують богиню Гестію (Табіті), на другому місці у них Зевс (Папай), в якості дружини Зевса вони шанують Землю (Апі). Приносили жертву скіфи також Афродіті, Аресу, Аполлону, Гераклу і Посейдону (Тагімасад). Цим представникам пантеону поклонялися всі скіфські племена. Геродот проводив паралель між скіфськими божествами і грецькими і це дозволило визначити призначення і силу кожного з богів. Так само відомо, що скіфи з повагою ставилися до богині Місяця (Маспалли) і вірили в існування природних духів (Якши).

Геродот згадував також, що скіфи спілкувалися з вищими силами найчастіше за допомогою віщунів, яких було безліч. Ворожіння проводилося за допомогою вербових гілок. Професійні скіфські віщунки – Енарей служили культу Артімпаси. Це були жерці чоловічої статі, які одягалися в жіночі вбрання і вели себе ніжно по-жіночому. Поклонялися вони Афродіті і ворожили на липовій корі. Стати енареем міг тільки представник аристократичного походження, вони володіли сильним впливом, займали високе суспільне становище.

Мистецтво скіфів є одним з яскравих і самобутніх явищ кочівницької культури. У звіриному стилі декорувалася зброя, зокрема обклашки сагайдаків, горитів та піхов, бляхи на панцирах, руків'я мечів; а також деталі кінської вуздечки; бляшки; ритуальний посуд, костюм, прикраси, ручки дзеркал. Трапляються зображення фігур звірів (оленя, лося, козла, барана, кабана, коня), хижих птахів та фантастичних тварин (грифона, грифо-барана). Часто відтворювали не всю тварину, а лише окремі елементи (очі, кігті, лапи, ноги, розкриту пащу). Відомі сцени «терзання» орлом або звіром-хижаком травоядних тварин. Ці оздобы мали сакральне-магічне призначення. Зображення виконувалося із золота, срібла, бронзи, заліза, кістки за допомогою кування, чеканки, лиття, тиснення або різьблення.

Золоті тиснені бляшки-пластинки із зображенням рослин і тварин нашивали на одяг, головний убір, взуття. Велику роль у чоловічому та жіночому одязі відводили прикрасам: шийним обручам, браслетам, підвіскам, сережкам. Характерним атрибутом жіночих поховань є бронзові дзеркала.

Скіфи встановлювали на курганах кам'яні скульптури, більшість з яких являли собою воїна в шоломі, із поясом, зі зброєю (мечем, бойовою сокирою, луком у гориті), із ритонном або нагайкою в руках. Характерними також є зображення вус на обличчі, а також прикрас (пектораль, або гривна).

У житті скіфів велике значення мала торгівля. У Степ потрапляли вино, оливкова олія, глиняний та металевий посуд, прикраси, дзеркала, шоломи, поножі тощо. Грецькі майстерні виробляли частину своєї продукції для скіфів, маючи персональні замовлення від скіфської верхівки. Шедеврами ювелірів є пектораль із Товстої могили, гребінь із кургану Солоха, обклашки горитів, посуд, знайдені в багатих скіфських похованнях. Деталізація скіфського життя (побутового та релігійного), точність найдрібніших деталей може також свідчити про те, що автори ювелірних виробів або певний час проживали серед скіфів, або були вихідцями із цього народу.

Культура лісостепових племен скіфського часу має багато спільного з культурою скіфів-кочовиків (зброя, кінське спорядження, використання в оздобленні звіриного стилю).

Серед предметів матеріальної культури лісостепових племен найбільш поширеною групою знахідок є фрагментовані та цілі глиняні вироби, зокрема посуд: горщики, миски, корчаги, глеки, кухлі, черпаки, цідилки, світильники тощо. Майстри декорували їх ритованими лініями, проколюванням, пальцьовими вдавленнями, наліпленими пружками тощо. Гончарі використовували лискування, чорніння, а ритовані лінії могли заповнювати білою (рідше – червоною) пастами. Якість посуду та його багатий асортимент вигідно відрізняються від кераміки степових племен.

Виготовляли глиняні вироби, пов'язані із ткацтвом (прясельця, важки) та бронзоліварництвом (тиглі, лячки). До речей ритуального призначення належать мініатюрні посудинки, «хлібці», моделі зерен злакових та бобових культур. Під час розкопок поселень часто знаходять антропоморфні та зооморфні статуетки із глини, а також фігурки фантастичних істот,

зображення культових предметів. Ймовірно, статуетки використовували не тільки як атрибути культу, а і як дитячі іграшки. Для релігійних церемоній будувалися глиняні жертovníки та спеціальні будівлі.

Знаряддя праці – друга група за кількістю знахідок. Із заліза робили ножі, сокири, теслоподібні знаряддя, шила, пилки, голки, мотики, долота, стамески, терпуги, різці, свердла, зубила, кліщі, пробійники, серпи, коси та ін. На пам'ятках трапляються кістяні проколки, лошила, струги, тупики, наконечники стріл та мотик, ручки до знарядь праці. Кам'яні зернотерки, розтиральники призначалися для переробки зерна. Виявлені кам'яні наковальні, молоти, точила, тарелі, пемза для полірування виробів із кості, ливарні форми.

Як і в Степу, у лісостепоного населення були бронзові казани, дзеркала, навершя. Уже в VII ст. до н. е. тут поширилися виробы, оформлені у «звіриному стилі»: зброя, кінська зброя, предмети побуту, прикраси.

У Лісостепу набули більшого поширення бойові сокири. Захисний обладунок (панцирі, бойові пояси, а то й щити та шоломи) складався з нашитих на шкіру залізних та бронзових пластин, а в Посуллі знайдено щит, зроблений із кістяних пластин.

Під час розкопок виявлено велику кількість прикрас: намиста (із напівдорогоцінних каменів, скла, пасти, металів, підвісок із каменю, черепашок молюсків, кісток, зубів та ікол тварин), шпильки, сережки, скроневі кільця, браслети, зокрема для ніг. Відомі гривни, зрідка – персні. Ювелірні виробы виготовлялися із бронзи, золота та срібла. Була поширена також золота пластинчаста аплікація, здійснена штампуванням або тисненням, яка нашивалася на одяг, головні убори, взуття. У багатих похованнях знайдені головні убори, прикрашені прикріпленими в кілька рядів бляшками або стрічками з тисненим орнаментом.

2.4. Особливості сарматської культури.

Сармати – союз племен, сформований у Приураллі та у Нижньому Поволжі в VI-IV ст. до н.е., в середині II ст. до н.е. переселився у райони Північного Причорномор'я. Територія, зайнята колись скіфами, була заселена сарматами. Вони також заселяли античні міста і держави північного Причорномор'я, активно інтегрувалися із місцевими етносами та племенами.

У мистецтві сарматів знайшов своєрідне продовження скіфський звіриний стиль. Найвищого розвитку отримало декоративно-ужиткове мистецтво. Характерна риса сарматського мистецтва – прагнення до поліхромії. Золоті і срібні виробы інкрустувалися яскравими вставками з різнокольорового скла і коштовного каміння. Поширеними прикрасами були сережки, скроневі підвіски, намиста з агату, бурштину скла. Керамічний посуд часто мав ручки у вигляді фігур тварин.

Сармати утворили так званий новий звіриний, поліхромно-інкрустаційний стиль. У золотарські виробы, що виконувалися на замовлення сарматської знаті, у майстернях міст Північного Причорномор'я

вмонтовувалась велика кількість дорогоцінних каменів. Скіфські художні образи вони запозичували, водночас видозмінюючи.

Характерні ознаки сарматського мистецтва наочно виступають у золотій діадемі так званого Новочеркаського скарбу. Центр діадемі акцентований мініатюрним жіночим бюстом, виконаним із кварцу. Решта поверхні клейноду інкрустована великими, зеленими склами: поміж ними до металевого листа прикріпленій хижий птах, що нагадує орла. Дорогоцінними каменями була заповнена майже вся поверхня діадемі. На верхньому краю клейноду – силуетні зображення дерев, біля яких пасуться кози та олені.

Однією із визначних пам'яток сарматського мистецтва Північного Причорномор'я є великий комплекс золотарських виробів, відкритий у 1980-х роках в одному із курганів. Тут виявлено чимало декоративних, оздоблених золотом предметів: накидка на коня, два стяги, декоративні золоті бляшки, декілька бляшок у вигляді триступінчастих веж. У сховку знайдено парадний вуздечний набір для коня, від якого збереглися прикраси кінської збруї високого художнього рівня. Серед них – дев'ять овальних золотих із халцедоновими вставками фаларів (кругла прикраса одягу), золота напівсферична нагрудна бляха, два великих золотих фалари, оздоблені анімалістичними рельєфами, золотий браслет, парадний кинджал, також прикрашений анімалістичними рельєфами.

Предмети створюють враження перевантаженості декоративними кам'яними вставками, за якими скульптурні елементи майже не сприймаються. Однак перевантаженість може бути потрактована як притаманна ознака сарматського стилю.

У релігійно-культовому уявленні сарматів особливе місце займали образи тварин, зокрема, барана, зображення якого часто було нанесене на руків'я мечів, або посуду для пиття. Образ барана ототожнювався з «небесною благодаттю», був символом у багатьох народів давнини. У сарматів також був сильним культ предків., Культ богині Афродити-Апутари (або обманщиці) давніх греко-сарматів: вважалася богинею плодючості, а також була покровителькою коней. Святилище цієї богині було на Тамані (місто Апутари). Поклонялися сармати культу вогню й сонця, охоронницями цього культу були обрані жриці. Предметом культу сарматів також був меч, який символізував бога війни.

? Питання для самоконтролю

1. Які елементи світогляду первісних людей можна простежити в сучасній культурі?
2. Що може свідчити про культ Матері (землі) у народів Трипільської культури?
3. Що таке звіриний стиль?
4. Назвіть характерні знахідки матеріальної культури скіфської доби в Україні?

5. Чим відрізнялося мистецтво сарматів від скіфського, а що у них було спільного?